

Halldóra Jónsdóttir og Þórdís Úlfarsdóttir

Stafræn gerð Blöndalsorðabókar

1 Inngangur

Íslensk-dönsk orðabók eftir Sigfús Blöndal er lykilverk í íslenskri orðabókarsögu og er ein stærsta íslenska orðabókin sem hefur komið út til þessa. Nú hefur orðabókin verið færð í stafrænt form hjá Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum (SÁM) í samstarfi við Íslensk-danskan orðabókarsjóð og er aðgengileg á vefnum *blondal.arnastofnun.is*.

2 Verkið

Orðabókin kom upphaflega út á árunum 1920 til 1924 og hefur að geyma 106 þúsund uppflettiorð. Allar orðskýringar í bókinni eru á dönsku en ástæða þess er að á þeim árum sem verkið var í vinnslu var Ísland enn hluti af danska konungsríkinu og styrkir til starfsins og útgáfunnar komu frá báðum löndunum. Sigfús Blöndal hóf vinnu við orðabókina ásamt eiginkonu sinni, Björgu Þorláksdóttur Blöndal, árið 1903 en þau bjuggu og störfuðu í Kaupmannahöfn á meðan þau unnu að orðabókinni. Auk þeirra komu margir samverkamenn að samningu orðabókarinnar.

Íslensk-dönsk orðabók er mikilvæg heimild um íslenskt mál og orðforða, ekki síst samtímamálið á tveimur fyrstu áratugum 20. aldar. Verkið er ítarlegt í lýsingu sinni á íslensku, enda var því ætlað að endurspeglar talað og ritað mál þess tíma í öllum landshlutum. Viðtökur orðabókarinnar voru með ágætum og um hana birtust margir

ritdómar á prenti sem almennt voru mjög jákvæðir (sbr. umfjöllun Svavars Sigmundssonar 1997). Orðabókin vakti athygli fyrir nákvæmni og vísindaleg vinnubrögð en þörfin fyrir slíka bók var orðin mjög brýn. Í tilefni af sjötugsafmæli Sigfúsar Blöndal skrifaði Jón Helgason (1944:130) í *Frón*, tímarit stúdenta í Kaupmannahöfn: „Sá einn sem man hvílík vandræði einatt steðjuðu að hverjum þeim er á einhvern hátt vildi glöggva sig á íslenzku máli áður en þessi orðabók var til, getur skilið til fulls hvílíkum aldahvörfum hún olli.“

Efni orðabókarinnar var endurómur af íslensku málsamfélagi. Við samningu bókarinnar lögðu höfundarnir áherslu á að orðtaka ýmis rit sem höfðu að geyma fjölbreyttan orðaforða, þeir öfluðu sér orða úr 50 landshlutum (orðin eru m.a. merkt Dýrafirði, Hornströndum og Mosfellssveit) og skráðu orðfæri íbúanna. Eitt af einkennum orðabókarinnar er mikill fjöldi notkunardæma, oft raunsönn dæmi úr textum (með heimild) en ekki þó alltaf (sjá umfjöllun Jóns Hilmars Jónssonar (1997) um dæmin í Blöndalsorðabók). Sýnishorn af notkunardæmi með heimildavísun er í flettunni *spor*: „*Geirmundur lærði fljótlega „sporið“* (ÞGj. Uf. 28)“, þar sem vísað er í skáldsöguna *Upp við fossa* eftir Þorgils Gjallanda; og dæmi án heimildavísunar er t.d. í *klór* (merking 2): „*fyrirgefðu þetta k.*“.

Á meðal uppflettiorðanna má finna fjölda nýyrða jafnt sem erlend tökuorð en hvort tveggja er merkt sérstaklega. Dæmi um nýyrði er *ál* (d. aluminium), *flygill* (d. flygel), *rennireið* (d. hurtiglöbende vogn), *rafpráður* (d. elektrisk telegraf) og *gervörn* (d. aseptik). Orð sem eru merkt erlent tökuorð eru t.d. *sjókólaði* (d. chokolade), *rukkari* (d. pengeopkræver), *rullupylsa* (d. rullepölse) og *sofi, sófi* (d. sofa).

Það má því segja að í þessari orðabók sé fólgin mikill fjársjóður um íslenskt mál og málnotkun síns tíma. Orðabókin er jafnframt einstök heimild um frjóa nýyrðasmíð í landinu og um sýn Sigfúsar og samverkamanna hans á tungumálið, hún ber vott um almennt umburðarlyndi þeirra og ekki er þar að finna fordæmandi viðhorf gagnvart ákveðnum orðum eða orðfæri.

Þess má geta að tímaritið *Orð og tunga*, 3. árgangur 1997, var helgað *Íslensk-danskri orðabók* og birtust þar 11 greinar sem fjalla um orðabókina frá ýmsum hliðum.

3 Aðalhöfundar orðabókarinnar

Skráður höfundur *Íslensk-danskrar orðabókar* er Sigfús Blöndal en ljóst er að þáttur Bjargar eiginkonu hans var eigi minni. Aðalsamverkamenn þeirra voru Jón Ófeigsson og Holger Wiehe, en þeir komu að verkinu á síðari stigum þess. Nöfn þeirra fjögurra birtast á titilsíðu bókarinnar. Hér verður í stuttu máli sagt frá hjónunum Sigfúsi og Björgu Blöndal.

Sigfús Blöndal (1874–1950) lauk stúdentsprófi frá Lærða skólanum í Reykjavík árið 1892 og fór sama ár til náms við Kaupmannahafnarháskóla. Þar lauk hann kandídatsprófi í latínu, ensku og grísku árið 1898. Árið 1901 hóf hann störf sem bókavörður við Konunglega bókasafnið í Kaupmannahöfn og starfaði þar til 65 ára aldurs. Sigfús og Björg C. Þorláksdóttir gengu í hjónaband árið 1903 og sama ár hófst vinnan við orðabókina. Unnu þau stöðugt að orðabókinni næstu 17 árin. Í hjáverkum fékkst Sigfús við útgáfustörf og þýðingar á bókmenntum. *Íslensk-dönsk orðabók* er það verk sem hefur haldið nafni hans lengst á lofti.

Björg C. Þorláksdóttir (1874–1934) (nefndi sig síðar Björg Þ. Blöndal) lauk prófi frá Kvennaskólanum á Ytri-Ey á Skagaströnd vorið 1893. Hún starfaði sem kennari við skólann í þrjá vetur, 1894–1897, en hélt þá til Kaupmannahafnar og lauk kennaraprófi aldamótaárið 1900. Björgu dreymdi um frekara nám og innritaðist í Hafnarháskóla haustið 1901 eftir að hafa tekið stúdentspróf. Björg vann við *Íslensk-danska orðabók* frá upphafi verksins árið 1903 og fram til ársins 1921. Hún lagði einnig stund á bókmenntaþýðingar og var virk í kvenréttindamálum. Síðar á ævinni lauk Björg doktorsprófi, fyrst íslenskra kvenna (sjá umfjöllun Guðrúnar Kvaran 2002).

4 Íslensk-danskur orðabókarsjóður og útgáfa

Árið 1917 fékkst ríkisstyrkur frá Danmörku til að ljúka við orðabókina og fyrir hann var unnt að ráða aðstoðarfólk í Reykjavík. En meira fé vantaði og árið 1919 fékk Björg þá hugmynd að „orðabókin ætti að eiga sig sjálf“ (Björg Þ. Blöndal 1928:2). Með því átti hún við að allt það fé sem aflaðist með sölu bókarinnar skyldi renna í sérstakan sjóð, Hinn íslensk-danska orðabókarsjóð. Þau Sigfús sömdu stofnskrá fyrir sjóðinn og Björg skrifaði bæklinginn *Ísland skapar fordæmi* þar sem sjóðshugmyndin var kynnt og sömuleiðis stofnskráin. Tókst Björgu að afla hugmyndinni fylgis hjá íslenskum ráðamönnum. Stofnun

sjóðsins varð að veruleika 1927 og hefur verið tiltækur allan þann tíma sem liðinn er. Í stofnskrá sjóðsins er ákvæði um „að alltaf framvegis verði til stór og vönduð íslensk-dönsk orðabók“.

Orðabókin kom fyrst út í heftum en var svo prentuð í heild sinni í 3000 eintökum. Sjóðurinn hefur fjármagnað endurprentun orðabókarinnar nokkrum sinnum og var hún ljósprentuð árið 1952 í 3000 eintökum. Sjóðurinn stóð að auki fyrir útgáfu á viðbæti hennar árið 1963. Hann kom út í sérstöku bindi með um 40 þúsund uppflettiorðum og var prentaður í 3000 eintökum. Árið 1980 var gerð ný ljósprentun af orðabókinni í 3000 eintökum og viðbætirinn var endurprentaður ári síðar í sama upplagi (sjá Stefán Karlsson 1997). Alls hafa því verið prentuð 9000 eintök af *Íslensk-danskri orðabók* og 6000 eintök af viðbætinum.

5 Stafræn útgáfa

Þegar ljóst var að bókin yrði ekki prentuð aftur var tekin ákvörðun um að gefa hana út á stafrænu formi. Gert var samkomulag milli stjórnar orðabókarsjóðsins og Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum og hófst verkið árið 2016 þegar skipuð var verkefnisstjórn. Landsbókasafn Íslands sá um að ljósmynda alla orðabókina og afrakstur þeirrar vinnu er hægt að skoða á vefnum *bækur.is*. Til þess að breyta verkinu í rafræna orðabók sem býður notendum upp á fjölbreytta leitarmöguleika þurfti þó að leggja mikla vinnu í úrvinnslu efnisins. Textinn var ljóslesinn á SÁM en ljóslesturinn er forsenda þess að hægt sé að fletta upp í texta bókarinnar með skilvirkum hætti og að einstakir hlutar hennar séu leitarbærir. Stúdentar við Háskóla Íslands voru ráðnir til starfa við að yfirfara og lagfæra ljóslesna textann, sem var afar umfangsmikið verk þar sem upprunalega orðabókin er í stóru broti og yfir þúsund blaðsíður að stærð. Íslensk-danskur orðabókarsjóður greiddi laun stúdentanna og nam kostnaður við það verkefni um 30 milljónum króna.

Íslensk-dönsk orðabók hefur nú fengið sína eigin heimasíðu og þar er að finna margvíslegar upplýsingar um verkið. Með stafrænu gerðinni opnast margir nýir möguleikar á að skoða og rannsaka efni þessarar miklu orðabókar. Áhugamenn um tungumálið fá aðgang að gífurlegum orðaforða sem varpar ljósi á íslenskt mál og notkun þess fyrir um 100 árum. Notendur eiga þess nú kost að leita í efni bókarinnar á þann hátt sem ekki er auðvelt að gera í prentuðu bókinni.

Sem dæmi má nefna að hægt er að afmarka orð eða orðasambönd sem merkt eru ákveðnum landshluta eða ákveðnu málsniði. Stafræn gerð orðabókarinnar getur því komið að góðum notum við málrannsóknir, m.a. í málsögu, félagsmálfræði og við rannsóknir á orðaforðanum. Dönsku orðskýringarnar eru nú einnig orðnar kerfislega aðgengilegar fyrir þá notendur sem vilja rannsaka eða hagnýta sér þessa aldar-gömlu tvímálaorðabók í rafrænni gerð.

6 Starfsmenn verkefnisins og sjóðsstjórn

Verkefnisstjórn skipa Halldóra Jónsdóttir, Steinþór Steingrímsson og Þórdís Úlfarsdóttir og hafa þau haft umsjón með stafrænu útgáfunni. Stúdentar við HÍ unnu við leiðréttingu orðabókartextans en þeir eru (í tímaröð) Kristján F. Sigurðsson, Oddur Snorrason, Árni Davíð Magnússon, Salome Lilja Sigurðardóttir, Bolli Magnússon, Ása Bergný Tómasdóttir og Finnur Á. Ingimundarson. Trausti Dagsson bjó til heimasíðu fyrir verkefnið. Formaður sjóðsstjórnar er Guðrún Kvaran og aðrir í stjórn eru þau Hrefna Arnalds, Jón G. Friðjónsson og Vésteinn Ólason.

Stafræna orðabókin er nú öllum aðgengileg á vefnum *blondal.arnastofnun.is*.

Heimildir

- Björg Þ. Blöndal. 1928. *Ísland skapar fordæmi*. Prentsmiðjan Gutenberg, Reykjavík.
- Guðrún Kvaran. 2002. Andans kona og orðabókarpúl. *Andvari* 127:178–197.
- Jón Helgason. 1944. Sigfús Blöndal sjötugur. *Frón* 2:129–132.
- Jón Hilmar Jónsson. 1997. Til bragðbætis: Um dæmi og dæmanotkun í orðabók Blöndals. *Orð og tunga* 3:35–44.
- Orð og tunga* 3. 1997. Orðabók Háskólans, Reykjavík.
- Sigfús Blöndal. 1920–1924. *Íslensk-dönsk orðabók*. Prentsmiðjan Gutenberg, Reykjavík.
- Stefán Karlsson 1997. Þættir úr sögu Blöndalsbókar. *Orð og tunga* 3:1–8.
- Svavar Sigmundsson. 1997. Orðabók Blöndals: Viðtökur og áhrif. *Orð og tunga* 3:89–94.

Lykilorð

orðabókafræði, málsaga, stafræn endurgerð

Keywords

lexicography, language history, digitisation

Abstract

The digitisation of a 100-year-old dictionary, *Íslensk-dönsk orðabók*, was completed in 2020. With Icelandic as a source language and Danish as a target language, the work is one of the most comprehensive dictionaries ever published in Iceland. It is now available on the internet, free of charge (see blondal.arnastofnun.is). The authors, Sigfús and Björg Þ. Blöndal, spent two decades compiling the dictionary, and to this day it remains an influential work for Icelandic lexicography, being an important authority on the Icelandic language as it was spoken and written in the early 20th century.

Halldóra Jónsdóttir
Stofnun Árna Magnússomar í íslenskum fræðum
Laugavegi 13
IS-101 Reykjavík
halldora.jonsdottir@arnastofnun.is

Þórdís Úlfarsdóttir
Stofnun Árna Magnússomar í íslenskum fræðum
Laugavegi 13
IS-101 Reykjavík
thordis.ulfarsdottir@arnastofnun.is